

Radosław Gross

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Żałożenia polityki rolnej w Polsce w programach głównych partii i stronnictw politycznych (1939–1945/1946)

Streszczenie: Konieczność przeprowadzenia reformy rolnej w Polsce dostrzegały wszystkie ważniejsze partie polityczne i stronnictwa podczas wojny. W dokumentach programowych wypracowanych wówczas i tuż po wojnie dostrzec można zarówno zbieżne, jak i odmienne koncepcje dotyczące kierunków przekształceń w rolnictwie, które zdaniem działaczy politycznych należało przeprowadzić po zakończeniu działań wojennych. Wspólne elementy programów politycznych dotyczyły przede wszystkim potrzeby parcelacji wielkich majątków ziemskich, różnice zaś – m.in. określenia granicy powierzchni majątków podlegających parcelacji, sposobu wywłaszczenia posiadaczy ziemskich, wielkości tworzonych parcel. Powojenne realia polityczne w Polsce zdecydowały o tym, że ostateczne decyzje dotyczące reformy rolnej i przekształceń ustrojowych rolnictwa podjęła partia komunistyczna, choć ograniczony wpływ na przemiany w rolnictwie przez pierwsze dwa powojenne lata mieli także działacze Polskiego Stronnictwa Ludowego. Przeprowadzona przez komunistów reforma rolna, określona przez nich mianem „rewolucji agrarnej”, realizować miała przede wszystkim cele polityczne, a nie ekonomiczne. Utrwaliła rozdrobniony ustrój rolny w Polsce i doprowadziła do powstania słabych, nieproduktywnych gospodarstw indywidualnych. Ten typ warsztatów rolnych po 1948 r. został poddany procesowi kolektywizacji.

Słowa kluczowe: reforma rolna, rolnictwo, ustrój rolny, Polska Partia Robotnicza, Polskie Stronnictwo Ludowe

Wpływ na powojenną politykę rolną, decydującą o kierunkach rozwoju rolnictwa w kraju wywarły inspirowane z Kremla władze centralne PPR, a później PZPR. Lokalnie, ograniczone znaczenie w realizacji polityki rolnej mieli ludowcy, związani z SL „Roch”, później PSL, w latach pełnienia funkcji ministra rolnictwa i reform rolnych przez Stanisława Mikołajczyka (czerwiec 1945–luty 1947)¹. Wpływy te PSL utrzymywało poprzez

---

¹ S. Lach, *Ziemia Zachodnie i Północne Polski płaszczyzną walki politycznej komunistów z Polskim Stronnictwem Ludowym w latach 1945–1947*, [w:] *Ruch ludowy wobec Ziemi Odzyskanych*, red. M. Ordyłowski, Zielona Góra 2005, s. 17–18.

wojewódzką i powiatową sieć urzędów ziemskich, podporządkowanych bezpośrednio Ministerstwu Rolnictwa i Reform Rolnych (MRiRR). Rola tych urzędów, szczególnie na tzw. Ziemiach Odzyskanych, była bardzo istotna, gdyż tu brak do września 1946 r. aktów prawnych o randze dekretu, ustalających zasady tworzenia struktury rolnej gospodarstw osadniczych², stwarzał lokalnej administracji rolnej szansę na pewną dowolność i uznaniowość w tej sprawie. Urzędników ziemskich nie wiązały bowiem PPR-owskie wytyczne w tej sprawie.

Zanim jednak przyjrzymy się programowi rolnemu PPR i jego głównej alternatywie – programowi PSL, a więc programom dwóch ugrupowań toczących najpoważniejszy spór o kształt ustroju rolnego, prześledźmy tezy i postulaty dotyczące stosunku do reformy rolnej innych ugrupowań, wchodzących w okresie wojny, obok SL „Roch”, w skład tzw. podziemia demokratycznego: PPS-WRN, SN i SP. Dla lepszego zrozumienia znaczenia powojennych przemian ustrojowych w rolnictwie wydaje się konieczne ukazanie ich szerszego kontekstu. W czasie wojny, w miarę upływu czasu, większość ugrupowań i środowisk politycznych stawiała postulat włączenia do Polski ziem zachodnich i północnych. W perspektywie planowanej reformy rolnej, początkowo na ziemiach polskich w granicach sprzed 1939 r., tereny postulowane zaczęto postrzegać pod koniec wojny jako istotny zapas gruntów, które mogły być wykorzystane do uzupełnienia nudań gospodarstw na tzw. ziemiach dawnych, a tym samym do uzdrowienia ich struktury agrarnej. Łączono je więc z ogólnymi koncepcjami reformy planowanej na ziemiach polskich w granicach z 1939 r. Współzależność ta, jak zapisała Krystyna Kersten, stanowiła „kanon wszystkich bez wyjątku koncepcji osadnictwa rolnego”³.

Przypomnijmy, że nierozwiązany przed wojną problem rozdrobnionej struktury rolnej, przeludnienia agrarnego i braku możliwości zatrudnienia poza rolnictwem osób zbędnych na wsi, wpłynął na koncepcje programowe najważniejszych partii tworzących strukturę polityczną polskiego państwa podziemnego. W założeniach programowych tych ugrupowań dostrzegano konieczność przeprowadzenia reformy rolnej. W ich programach dostrzec można wspólny mianownik z programem PPR: konieczność przebudowy ustroju rolnego m.in. przez parcelację wielkich majątków ziemskich oraz zatrudnienie osób zbędnych na wsi w innych działach gospodarki. Główne różnice dotyczyły sposobu wyłączenia wielkich majątków ziemskich, powierzchni tworzonych gospodarstw, zakresu pomocy udzielanej im przez państwo, obszaru pozostawionego na tzw. kultury rolne oraz bezpośrednio administrowanego przez państwo.

Pierwsza deklaracja PPS-WRN z okresu wojny – *Program Polski Ludowej* (opracowany w 1941 r. w porozumieniu z SL „Roch”, który ostatecznie odmówił jego podpisania),

² Chodzi o dekret z 6 IX 1946 r. o ustroju rolnym i osadnictwie na obszarze Ziemi Odzyskanych i byłego Wolnego Miasta Gdańska, Dz. U. 1946, nr 49, poz. 279.

³ K. Kersten, *U podstaw kształtowania się nowej struktury agrarnej ziem zachodnich (1945–1947)*, „Polska Ludowa” 1962, t. 1, s. 42.

kwestie reformy rolnej przedstawiał w dość ogólnym zarysie. Socjaliści zapowiedzieli w nim, że jednym z pierwszych aktów prawnych powojennych władz powinien być dekret przeprowadzający reformę rolną. Miała być ona dokonana „przez wywłaszczenie większych obszarów i stworzenie z nich zapasu ziemi do parcelacji, oddając natychmiast obszary wywłaszczone pieczy gminnych i powiatowych komitetów reformy rolnej”⁴. Wielkie majątki ziemskie miały być wywłaszczone bez odszkodowania. Według koncepcji pepeesowskich podstawą nowego ustroju rolnego miały być samodzielne warsztaty rolne obrabiane przez osiadłe w nich rodziny. W programie tym zapowiedziano także możliwość tworzenia na części terenów wywłaszczonych, o wysokiej kulturze rolnej, samorządowych wzorowych gospodarstw rolnych, stacji doświadczalnych, gospodarstw nasiennych itp. Problemy techniczne, ekonomiczne i organizacyjne drobnej gospodarki rolnej miały być rozwiązywane przy udziale „szeroko rozbudowanej spółdzielczości”⁵. Przedstawiony przez PPS-WRN program nie określał przedziałów obszarowych gospodarstw, mających powstać w wyniku parcelacji, ani też tego, które majątki ziemskie podlegać miały wywłaszczeniu. Stwarzało to z kolei dość szerokie pole do interpretacji tak ogólnych zapisów⁶.

Problem przeludnienia agrarnego częściowo rozwiązać miały wysiedlenia ludności niemieckiej, osadzonej „na ziemiach polskich w intencjach germanizujących”. To samo miało dotyczyć tych wszystkich, którzy przyjęli niemiecką narodowość (folksdojczów)⁷. Wspomnijmy, że autorzy opracowując program w połowie 1941 r. nie wysuwali jeszcze planów wobec ewentualnych nabytków terytorialnych na zachodzie i północy, stwarzających dodatkowe możliwości rozładowania przeludnienia ziem dawnych.

Do końca okupacji, poza wspomnianym *Programem Polski Ludowej*, krajowe PPS-WRN nie wypracowało bardziej kompleksowego dokumentu programowego, w którym w szczególowy sposób zaprezentowałoby własne stanowisko dotyczące realizacji reformy rolnej⁸.

⁴ *Program Polski Ludowej opracowany przez działaczy Polskiej Partii Socjalistycznej – Wolność, Równość, Niepodległość* [czerwiec-lipiec] 1941, [w:] *Programy polskich partii politycznych i ugrupowań partyjnych lat wojny i okupacji hitlerowskiej*, wyb. i opr. K. Przybysz, Warszawa 1987, dok. 1, s. 18.

⁵ *Ibidem*, s. 22.

⁶ Andrzej Wojtas przyjmuje, że taki zapis zakładał „przejęcie koncepcji całkowitej i powszechnej parcelacji majątków obszarniczych”, zob. A. Wojtas, *Problematyka agrarna w polskiej myśli politycznej 1918–1948*, Warszawa 1983, s. 362–363.

⁷ *Program Polski Ludowej...*, s. 19.

⁸ Warto jednak wspomnieć, że działające na emigracji PPS wysunęło dość radykalny projekt reformy rolnej w 1943 r., ponowiony w 1944 r. – tzw. tezy do ustawy o reformie rolnej, nad opracowaniem którego główną rolę odegrał Jan Kwapiński, przewodniczący Komitetu Zagranicznego PPS, minister handlu i żeglugi w rządzie emigracyjnym. Według nich z mocy prawa na własność państwa przejść miały wszystkie nieruchomości ziemskie powyżej 50 ha należące do osób prywatnych, kościołów i fundacji (wyłączenia objąć miały 200 tys. ha, w tym 150 tys. ha gruntów państwowych i samorządowych). Ich dotychczasowi właściciele mieli prawo zachować do 50 ha gruntów. Roczny kontyngent przeznaczony na parcelację wynosić miał 1 mln ha. Wywłaszczenie odbyć się miało za odszkodowaniem, w formie papierów wartościowych emitowanych przez Skarb Państwa.

Pod koniec wojny, po utworzeniu w kraju koncesjonowanej PPS (tzw. odrodzonej lub lubelskiej), do kierownictwa której, poza Józefem Cyrankiewiczem, weszli przede wszystkim działacze RPPS (zjazd odbył się 10–11 września 1944 r. w Lublinie jako XXV Kongres PPS) w programie nowej partii poparto reformę rolą PKWN. Jesienią 1944 r. wspomnianą reformę, ograniczoną w zasadzie do parcelacji, oceniano jako wstęp do dalszych zmian prowadzących do kompleksowej przebudowy życia gospodarczego na wsi. Miały one prowadzić do stworzenia, postulowanej przez PPS, struktury rolnej opartej na drobnotowarowej gospodarce chłopskiej, powiązanej ze spółdzielczością w spoisty system gospodarczy⁹. Poza parcelacją, działania miały objąć osadnictwo rolne na ziemiach zachodnich i północnych, komasację i meliorację gruntów. Poza tym w czerwcu 1945 r. podczas XXVI Kongresu PPS sugerowano, aby w dekreście o reformie rolnej obniżyć górną granicę gospodarstw niepodlegających parcelacji, wynoszącą 50 ha na tzw. ziemiach dawnych i 100 ha na tzw. ziemiach nowych. Zdaniem działaczy PPS z reformy rolnej wyłączone powinny być jedynie gospodarstwa „zdolne do dostatniego wyżywienia średniej rodziny rolniczej i nadające się do uprawy własnymi siłami członków rodziny”, a więc bez siły najemnej. Postulowano także rozszerzenie reformy rolnej o przejęcie na cele parcelacyjne majątków kościelnych i organizacji wyznaniowych, bez względu na powierzchnię¹⁰. W tych punktach program PPS był zdecydowanie radykalniejszy od reformy realizowanej przez PPR. Choć PPS cechowała niejednorodność ocen efektów reformy, to dominowały zdania pozytywne, a samą reformę w pepeesowskiej publicystyce nazywano mianem „chłopskiej rewolucji”. Przeważały również pozytywne oceny efektów ekonomicznych reformy rolnej¹¹. Podkreślano jednak potrzebę rozbudowy odpowiedniej infrastruktury powiązanej z dobrze rozwiniętą spółdzielczością¹².

Dodajmy, że choć w kierownictwie PPS występowały różne opinie na temat zdecydowanego opowiedzenia się w programie za utrzymaniem drobnej własności rolnej, to w czerwcu 1945 r. partia wyraźnie odcięła się od ewentualnego programu kolektywizacji rolnictwa. W projekcie uchwały programowej XXVI Kongresu PPS stwierdzono, że partia ta „nie zamierza wywłaszczać drobnych gospodarstw wiejskich”¹³. Podobnie

Ziemia z parcelacji służyć miała upelnorolnieniu i tworzeniu nowych gospodarstw, które mieścić się miały w przedziale powierzchniowym od 5 do 25 ha. Projekt przygotowany przez socjalistów był jednak sabotowany przez pozostałe stronnictwa polityczne w Komisji Rzecznawców, do której trafił, i w efekcie nie został przyjęty, zob. J. Kwapiński, *1939–1945 (kartki z pamiętnika)*, Londyn 1947, s. 79–80.

⁹ Zob. A. Rapacki, *Nowe rolnictwo nowej rzeczywistości*, „Przegląd Socjalistyczny” 1945, nr 1.

¹⁰ Zob. *Projekt uchwały programowej XXVI Kongresu PPS dotyczącej zagadnień społeczno-ustrojowych*, [w:] *Dokumenty odrodzonej PPS z lat 1944–1947. Wybór*, opr. B. Syzdek, „Materiały i Studia z Najnowszej Historii Polski” 1965, t. 2, s. 203.

¹¹ Zob. R. Lessel, *Niepodzielność gospodarstw chłopskich*, „Robotnik” 1945, nr 215 z 20 VIII; Z. Mitzner, *Rocznica chłopskiej rewolucji*, „Robotnik” 1945, nr 232 z 6 IX.

¹² M. Nadolski, *Kwestia chłopska w polityce stronnictw robotniczych i ludowych w Polsce w latach 1941–1947*, Warszawa 1990, s. 70.

¹³ Zob. *Projekt uchwały programowej XXVI Kongresu PPS...*, s. 203.

odnoszono się do tego zagadnienia w *Tezach do programu chłopskiego* z 1946 r., wydanych nakładem Wojewódzkiego Komitetu PPS w Gdańsku: „Samodzielne, jednorodzinne gospodarstwo chłopskie jest gospodarstwem pierwszeństwa pracy. Pracujący sam jest jego właścicielem i kierownikiem. Ziemia jest warsztatem – kapitał narzędziem jego pracy. Chłop jest pracującym, patrzy na świat jak pracujący, z pracy żyje”¹⁴. W kolejnych miesiącach stanowisko działaczy PPS wobec uspołeczniania rolnictwa ewoluowało. Nie odcinali się już zdecydowanie od „socjalizacji” rolnictwa¹⁵. Przełom zaś nastąpił w 1948 r. pod wpływem II Konferencji Kominformu w Bukareszcie oraz lipcowego, a także sierpniowo-wrześniowego Plenum KC PPR. Podczas obrad Rady Naczelnej PPS (18–22 września 1948 r.) Adam Rapacki w referacie gospodarczym wyraźnie poparł kolektywizację rolnictwa wraz z koniecznością podjęcia „walki klasowej” na wsi¹⁶. Stanowisko to było reprezentatywne dla polityki ówczesnej PPS, przypomnijmy, partii „oczyszczanej” z działaczy niezależnych w końcowym okresie jej istnienia, przed zjednoczeniem z PPR¹⁷.

Potrzebę przebudowy ustroju rolnego widzieli w czasie wojny także narodowcy. Według założeń programowych SN podstawą ustroju rolnego miały być średnie, uregulowane gospodarstwa chłopskie. Ich powierzchnie powinny się zawierać w granicach od 5 do 50 ha, przy czym dominować miały warsztaty rolne w przedziale 8–25 ha. Za gospodarstwa uregulowane rozumiano gospodarstwa nie podlegające podziałowi. Na takich gospodarstwach rodzinnych, zapewniających pracę rodzinie chłopskiej, miała opierać się samowystarczalność żywnościowa państwa polskiego¹⁸. Jednocześnie postulowana przez narodowców reforma struktury rolnej oprzeć się miała przede wszystkim na wykorzystaniu ziem zachodnich i północnych, które, jak liczone, zostać miały włączone do Polski i poddane polskiej kolonizacji. Parcelacja na ziemiach dawnych miała objąć część majątków ziemskich o powierzchni powyżej 100 ha, źle gospodarowanych przez właścicieli, a także ziemię państwową oraz poniemiecką i żydowską. Wyłączeniu spod parcelacji podlegać miały majątki uprzemysłowione, o nowoczesnym systemie produkcji, a także oparte na hodowli¹⁹. Łącznie wielkie prywatne majątki ziemskie obejmować miały 10% użytków rolnych (2,5 mln ha), czyli wielka własność ziemska miała ulec zmniejszeniu o 40%. Według SN, w wyniku zapowiadanych zmian, na wsi miało pozostać ok. 15 mln mieszkańców. Pozostali, tzw. zbędni, stanowić mieli rzeszę licząca 6 mln osób. Część z nich miała przenieść się na nowe ziemie zachodnie i północne, część zająć miej-

¹⁴ Zob. *Tezy do programu chłopskiego PPS*, nakładem WK PPS w Gdańsku, b.m.w. 1947, s. 6–7.

¹⁵ M. Nadolski, op. cit., s. 59.

¹⁶ Zob. A. Rapacki, *Referat gospodarczy*, [w:] *Obrady Rady Naczelnej PPS, 18–22 IX 1948 r.*, „Przegląd Socjalistyczny” (dodatek) 1948, nr 9–12, s. 20.

¹⁷ A. Wojtas, op. cit., s. 379.

¹⁸ K. Przybysz, *Polska myśl polityczna 1939–1945. Zarys problematyki*, Warszawa 2000, s. 188–189.

¹⁹ Zob. *O przebudowę ustroju rolnego*, „Walka” 1944, nr 10 z 9 III.

sce po Niemcach i Żydach, inni zaś znaleźć mieli zatrudnienie w rozbudowującym się przemyśle i przy robotach publicznych²⁰.

Po wojnie SN nie miało już żadnego wpływu na politykę rolną w kraju. Zwraca jednak uwagę postulowany przez to stronnictwo dziesięcioprocentowy wskaźnik majątków ziemskich (co prawda prywatnych) wyłączonych spod parcelacji. Do wielkości tej, jak czas pokazał, powrócili po wojnie komuniści na tzw. Ziemiach Odzyskanych, choć zmieniła się forma własnościowa ziemskich latyfundiów, zakładanej przez narodowców własności prywatnej na państwową.

Program przebudowy rolnictwa zajął dość ważne miejsce także w enuncjacjach chadeków. Projekt deklaracji Stronnictwa Pracy, w którym po raz pierwszy w czasie wojny odniesiono się do reformy rolnej został ogłoszony na łamach „Reformy” w kwietniu 1944 r.²¹ Jego rozwinięciem był program z 15 lipca 1944 r. Działacze SP uznali w nim, że przyszły ustrój rolny powinien opierać się na pełnorolnych i niepodzielnych zagrodach chłopskich. Na rzecz ich tworzenia poddać miano parcelacji większe majątki ziemskie oraz zlikwidować gospodarstwa karłowate. Wywłaszczenie odbywać się miało za odszkodowaniem wypłacanym przez państwo w postaci specjalnej renty ziemskiej. Dokument nie precyzował jednak kwestii wielkości ziemi, którą należało poddać parcelacji. W sprawie wyłączeń spod wywłaszczenia stwierdzono dość ogólnie, że większa własność ziemska powinna być zachowana „jedynie w takich rozmiarach, jakie są konieczne dla utrzymania produkcji zarodowej, uszlachetniającej oraz aprowizacji kraju”. Obok parcelacji, za konieczne uznano komasację i meliorację, a także przestawienie produkcji rolnej na bardziej rentowne uprawy (okopowe, oleiste, warzywnictwo, ogrodnictwo). Ważnym elementem programu agrarnego SP był postulat dotyczący ustanowienia minimalnej powierzchni gospodarstwa, poniżej której jego podział byłby niedopuszczalny. Powierzchni tej jednak nie określono. Rozwój rolnictwa wspierać miała odpowiednia polityka państwa, skierowana m.in. na szerzenie wiedzy rolniczej, utrzymywanie cen rolnych na rentownym poziomie, położenie nacisku na rozwój przemysłu rolnego itp.²²

Po wojnie wpływ Stronnictwa Pracy na przebudowę ustroju rolnego był marginalny, choć ugrupowanie to odnosiło się do polityki rolnej realizowanej przez PPR. Do czasu zawieszenia w lipcu 1946 r. działalności stronnictwa przez Karola Popiela, nawiązywało ono do własnego programu z 1944 r. Ustosunkowując się do reformy rolnej PKWN, w ogłoszonych tezach programowych stwierdzało, że parcelacja majątków ziemskich „nie załatwia reformy rolnej”. Podkreślano, tak jak w programie z 1944 r., że koniecz-

²⁰ A. Wojtas, op. cit., s. 129.

²¹ Ibidem, s. 165–166.

²² *Program Stronnictwa Pracy*, Kraków 1945, s. 20; także w: *Programy polskich partii politycznych...*, dok. 16, s. 207–208.

nym elementem przebudowy struktury rolnej powinna być komasacja gruntów gospodarstw karłowatych, a także melioracja. Powtórzono też postulat ustanowienia minimum powierzchniowego gospodarstw. Poza tym zwracano uwagę na konieczność wyposażenia gospodarstw chłopskich w niezbędny inwentarz, zabudowania oraz środki produkcji. Za niezbędny warunek powodzenia przebudowy życia gospodarczego uznano szybkie uprzemysłowienie kraju²³. Po powołaniu prokomunistycznego SP przez grupę Zygmunta Felczaka, nowe stronnictwo poparło reformę rolną PKWN²⁴.

Największy wpływ na powojenną strukturę rolną spośród partii „grubej czwórki” starali się wyrzucić ludowcy skupieni w SL „Roch”, później PSL, którzy toczyli z komunistami ostrą walkę w tej sprawie. SL „Roch” było ugrupowaniem, które spośród innych, działających w strukturach podziemnego państwa polskiego, sprawą reformy rolnej zajmowało się w największym stopniu. W tezach dotyczących przebudowy ustroju rolnego, opracowanych w lutym 1942 r. przez Komisję Programową Centralnego Kierownictwa Ruchu Ludowego (CKRL), ludowcy postulowali parcelację wielkich majątków ziemskich. Dotychczasowym właścicielom nieruchomości ziemskich pozostawić miano 50 ha gruntów, ale pod warunkiem, że byli oni lub ich dzieci, zawodowymi rolnikami. W przypadku niespełniania tego warunku, państwo przy całkowitym wywłaszczeniu miało wypłacić właścicielom równowartość 50 ha ziemi. Formą odszkodowania za dobra kościelne miało być przyznanie księżom przez państwo stałego zaopatrzenia. Podstawą ustroju rolnego stać się miały samowystarczalne gospodarstwa rolne o powierzchni od 6 do 25 ha. Powstawać one miały w wyniku podziału folwarków ziemskich lub komasacji gruntów dotychczasowych gospodarstw karłowatych. Zaznaczono jednocześnie, że ciężary nakładane na nowych nabywców z tytułu otrzymania ziemi nie powinny być zbyt wielkie²⁵.

W grudniu 1943 r. założenia wypracowane we wspomnianych wyżej tezach CKRL z 1942 r. zostały w głównym zarysie powtórzone w najważniejszym dokumencie programowym „Rocha” z okresu okupacji – *Deklaracji ideowo-programowej*. Zmianą, w stosunku do stanowiska z 1942 r., była zapowiedź wywłaszczenia bez odszkodowania właścicieli gospodarstw i majątków ziemskich z nadwyżek przekraczających 50 ha. Pozyskane w ten sposób grunty miały być przeznaczone do parcelacji, z której wyłączony miał być 1% gruntów rolnych. Stanowiąc one miały własność państwową lub społeczną, przeznaczoną na cele kultury rolnej, czyli prowadzenie gospodarki doświadczalnej,

²³ *Tezy programowe Stronnictwa Pracy*, Warszawa 1946, s. 16 i n.

²⁴ A. Wojtas, op. cit., s. 170.

²⁵ K. Przybysz, *W konspiracji. Polski ruch ludowy 1939–1945*, Warszawa 2010, s. 239, zob. także: M. Nadolski, op. cit., s. 6–7; S. Dąbrowski, *Koncepcje przebudowy Polski w programach i publicystyce ruchu ludowego 1939–1945*, Warszawa 1981, s. 85–89; W. Góra, *Problemy przebudowy ustroju rolnego w programach ważniejszych stronnictw politycznych w latach okupacji hitlerowskiej*, [w:] *Problemy wojny i okupacji 1939–1944*, red. W. Góra, J. Gołębiowski, Warszawa 1969, s. 258–259; Cz. Madajczyk, *Sprawa reformy rolnej w Polsce 1939–1944. Programy – taktyka*, Warszawa 1961, s. 11–12.

nasiennej lub zarodowej. Zapowiedziano także rozwijanie spółdzielczości wiejskiej, której zadaniem miało stać się usuwanie technicznych, ekonomicznych i organizacyjnych trudności właścicieli drobnych gospodarstw²⁶.

Dodajmy, że zgodnie z doktryną agraryzmu²⁷, kierownictwo „Rocha” przypisało ziemi rolnej najważniejszą „podstawę bytu ludzkiego” oraz „gwarancję niezniszczalności narodu”. W projektowanej strukturze rolnej zakładało dominującą pozycję średnich i dużych indywidualnych gospodarstw rolnych: „Przyszły ustrój rolny oprze się na rodzinnym, samodzielnych i ekonomicznie mocnych gospodarstwach rolnych”²⁸. Miały stać się one podstawowymi warsztatami gospodarczymi i, z jednej strony, być gwarancją efektywności, z drugiej zaś stanowić swoistą symbiozę człowieka z ziemią i „przyrodą żywą”. Obrót ziemią i ewentualny podział gospodarstw miał być ujęty w odpowiednie normy prawne, chroniące nową strukturę rolną przed rozdrobnieniem warsztatów rolnych. Deklaracja nie określała wprost postulowanych powierzchni „mocnych” gospodarstw rolnych. Stąd prasa centralna SL „Roch”, opierając się na tych dość ogólnikowych sformułowaniach programowych, wyznaczała normy nadziełów gospodarstw tworzonych z parcelacji w granicach nawet do 25 ha, zaś upełnorolnienie podstawowej części gospodarstw małorolnych następować miało do powierzchni 15–25 ha. Do zwiększania udziału gospodarstw kmiecych w projektowanej strukturze rolnej przyczynić się miała także akcja scalania drobnych warsztatów rolnych²⁹.

W kolejnych miesiącach nastąpiła modyfikacja postulatów, zawartych we wspomnianej deklaracji, zmniejszająca ich radykalizm. SL „Roch”, uczestniczący w strukturach państwa podziemnego, sygnował wspólne deklaracje programowe dopuszczające możliwość wyłączenia 3% gruntów spod parcelacji³⁰, o czym niżej. Pod koniec 1944 r., po ogłoszeniu reformy rolnej przez PKWN, działacze SL „Roch” skrytykowali zapowiadaną przez komunistów strukturę rolną. Według nich racjonalną strukturę wielkości warsztatów rolnych tworzyć powinny: gospodarstwa od 0,5 do 2 ha – stanowiące 3,3% ogólnej powierzchni gospodarstw, od 2 do 5 ha – 5,2%, od 5 do 20 ha – 73,3%, od 20 do 50 ha – 16,2% i powyżej 50 ha – 2%. Z zestawienia tego wyraźnie widzimy, że „Roch” dominującą rolę przypisywał gospodarstwom w granicach 5–20 ha. Dodajmy,

²⁶ *Program Stronnictwa Ludowego Roch. Deklaracja Ideowo-Programowa Stronnictwa Ludowego Roch*, 1943, [w:] S. Lato, W. Stankiewicz, *Programy stronnictw ludowych. Zbiór dokumentów*, Warszawa 1969, dok. 38, s. 337.

²⁷ Do doktryny agraryzmu SL „Roch” odwoływał się wprost w *Deklaracji Ideowo-Programowej* z 1943 r.: „Główną podstawą, z której ruch ludowy wyprowadza zasady swego światopoglądu oraz ideologii, określonej mianem agraryzmu, jest doniosłe zagadnienie: stosunek człowieka do ziemi oraz narodu do ziemi ojczyściej”, zob. *Program Stronnictwa Ludowego Roch...*, s. 328.

²⁸ *Ibidem*, s. 337.

²⁹ H. Ślabek, *O programach reformy rolnej w latach 1939–1944*, „Kwartalnik Historyczny” 1962, nr 2, s. 464.

³⁰ M. Nadolski, *op. cit.*, s. 7.

że – według działaczy tego stronnictwa – gospodarstwa poniżej 5 i powyżej 50 ha, spełniać miały rolę usługową wobec pozostałych. Gospodarstwa poniżej 5 ha – jako działki rzemieślnicze, urzędnicze, nauczycielskie, a powyżej 50 ha – jako ośrodki kultury rolnej³¹.

Do tradycji przedwojennego SL oraz koncepcji „Rocha” dotyczących struktury rolnej, wypracowanych w czasie okupacji, nawiązywało po wojnie PSL. Głównym dokumentem prezentującym wizję programową partii Mikołajczyka był program przyjęty podczas V Kongresu PSL, odbytego w dniach 19–21 stycznia 1946 r. Najważniejsze jego założenia nie odbiegały od deklaracji przyjętej przez SL „Roch” w grudniu 1943 r., choć zmieniły się realia. Postawieni w obliczu faktów dokonanych, działacze PSL wyraźnie zaznaczyli, że dokonana reforma rolna nie powinna zakończyć się na parcelacji obszarów dworskich, ale powinna sięgnąć głębiej, objąć kompleksową przebudowę rolnictwa i doprowadzić do ustalenia właściwszego ustroju rolnego, tzn. z mniejszą liczbą gospodarstw poniżej 5 ha. Żądano, aby pozostałe majątki przejęte przez państwo, a także tzw. dobra martwej ręki przeszły na własność chłopów „z pozostawieniem koniecznej ilości większych gospodarstw dla celów kultury i oświaty rolniczej”³². Mimo, że dokument nie określał dokładnej powierzchni, z dyskusji toczonych podczas Kongresu możemy wnioskować, że obszar ziemi pozostawiony w państwowej administracji, zdaniem działaczy PSL, nie powinien przekraczać 2–3% użytków rolnych, a działalność wspomnianych ośrodków kultury rolnej powinna ograniczać się do roli usługowej wobec gospodarstw indywidualnych³³.

Ustrój rolny, tak jak określono już w deklaracji z grudnia 1943 r., miał się opierać na „jednorodzinnych, samodzielnych, ekonomicznie mocnych gospodarstwach, stanowiących indywidualną własność”. Podstawowe gospodarstwo nowego ustroju rolnego powinno obejmować od 7 do 15 ha użytków rolnych³⁴. Dlatego, obok parcelacji, postulowano upelnorolnienie lub likwidację gospodarstw karłowatych. Wraz ze zmianą struktury rolnej przeprowadzana miała być komasacja gruntów, melioracje rolne oraz wyłączenia z użytkowania rolniczego gruntów najsłabszych poprzez zalesianie. Działacze PSL postulowali także, dla utrwalenia „zdrowej struktury gospodarczej”, wprowadzenie norm prawnych gwarantujących niepodzielność gospodarstw. Pomocy technicznej, ekono-

³¹ S. Dąbrowski, op. cit., s. 102.

³² Zob. *Program Polskiego Stronnictwa Ludowego*, 19–21 I 1946 r., [w:] S. Lato, W. Stankiewicz, op. cit., dok. 41, s. 367–368.

³³ Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego (dalej: AZHRL), Naczelny Komitet Wykonawczy Polskiego Stronnictwa Ludowego (dalej: PSL), 7, Referat polityczno-programowy prezesa NKW PSL S. Mikołajczyka wygłoszony na V Kongresie PSL, 19 I 1946 r., k. 96; ibidem, Tezy projektu rezolucji o przebudowie ustroju rolnego. Wystąpienie W. Drożdżika na V Kongresie PSL, 21 I 1946 r., k. 201–202. Szerzej o wizji ustroju rolnego w programie PSL w l. 1945–1946 zob. m.in. M. Nadolski, op. cit., s. 85–91; *Kongres Polskiego Stronnictwa Ludowego 19–21 styczeń 1946 r. (stenogram)*, wstęp, wyb. i oprac. J. Gmitruk, J. Mazurek, Warszawa 1999.

³⁴ Ibidem, k. 201–202.

micznej i organizacyjnej najslabszym warsztatom rolnym miała udzielać rozbudowana spółdzielczość, samorząd rolniczy i zawodowe organizacje społeczne³⁵.

Program opracowany przez PSL w styczniu 1946 r. nosił wyraźne znamiona obaw żywionych przez niezależnych ludowców wobec programu realizowanego przez PPR. Stąd tak silne akcenty dotyczące utrzymania własności prywatnej gospodarstw rolnych, a także ograniczenia domeny przejętej przez państwo. Dodajmy, że dokument ten, z natury rzeczy polityczny, przyjęty w 50. rocznicę ruchu ludowego, zawierał wiele odwołań do tradycji niepodległościowych tego nurtu politycznego. Przy tej okazji odniesiono się do ówczesnej sytuacji politycznej, wyraźnie piętnując niesamodzielność i „sterowalność” koncesjonowanego „lubelskiego” SL, zaznaczając, że jedności ruchu ludowego należy strzec, a świadomi ludowcy powinni „usunąć z życia wsi wszelkie próby roboty warcholskiej, pozostającej w cudzej dyspozycji”³⁶.

Istotny głos w kwestii reformy ustrojowej rolnictwa, która nastąpić miała w powojennej Polsce, zabierali członkowie wspomnianych partii i stronnictw, w ramach wspólnych organów wchodzących w skład państwa podziemnego. Wspomnieć należy, że partie tzw. grubej czwórki (PPS-WRN, SN, SP oraz SL „Roch”), wchodzące w skład konspiracyjnego Politycznego Komitetu Porozumiewawczego, następnie Krajowej Reprezentacji Politycznej (KRP), a później Rady Jedności Narodowej (RJN) wypracowywały wspólne deklaracje, będące owocem kompromisu. Często nie były one zbieżne z przytoczonymi wyżej postulatami, zawartymi w programach tych ugrupowań. W deklaracji Krajowej Reprezentacji Politycznej z 15 sierpnia 1943 r. zapowiadano m.in. przystąpienie do reformy rolnej „ustalającej taki podział użytków rolnych, który zapewnić miał największą ilość zdrowych, mocnych, jednorodzinnych gospodarstw chłopskich”. Pierwszym etapem reformy miała być parcelacja gruntów poniemieckich³⁷. Ogólnikowość deklaracji nie pozwalała jednak określić dokładnie kto, ile i kiedy miał przeznaczyć ziemi na cele reformy rolnej. Z drugiej strony zapis o pierwszeństwie jej realizacji na ziemiach poniemieckich, wpisywał się w wysuwany przez SN projekt kolonizacji ziem poniemieckich³⁸. Wobec krytyki deklaracji przez ludowców z ogniw lokalnych, kierownictwo SL „Roch” podkreślało jednak, że podpisanie powyższego porozumienia, podyktowane potrzebą kompromisu, nie przekreślało założeń programowych stronnictwa, „które muszą być i będą przeprowadzone dla dobra całego narodu i państwa”³⁹.

³⁵ Zob. *Program Polskiego Stronnictwa Ludowego...*, s. 368.

³⁶ *Ibidem*, s. 359.

³⁷ *Deklaracja porozumienia politycznego czterech stronnictw stanowiących Krajową Reprezentację Polityczną*, „Biuletyn Informacyjny” 1943, nr 35 z 2 IX.

³⁸ W stanowisku SN dotyczącym przyszłego ustroju rolnego czytamy: „Na nowych terenach zachodnich i północnych, po wyrugowaniu Niemców, powinno znaleźć miejsce około 3 mil[iony] kolonistów”, zob. *O przebudowę ustroju rolnego*, „Walka” 1944, nr 10 z 9 III.

³⁹ „Przez Walkę do Zwycięstwa” 1943, nr 24 z 30 IX, cyt. za: *Programy polskich partii politycznych...*, s. 53.

Wspomnianą deklarację KRP z sierpnia 1943 r. rozwinięto w kolejnej – deklaracji Rady Jedności Narodowej (RJN) *O co walczy naród polski* z 15 marca 1944 r. Głównym celem zapowiadanej akcji przebudowy ustroju rolnego miało być upowszechnienie własności rolnej i upelnorolnienie gospodarstw karłowatych. Na zabezpieczenie przebudowy ustroju rolnego zapowiadano przejęcie przez państwo wszelkich prywatnych obszarów ziemi przekraczających 50 ha. Z pozyskanego zapasu ziemi miały być tworzone jednorodzinne gospodarstwa chłopskie o powierzchni od 8 do 15 ha „dające możliwość pracy racjonalnej, wydajnej i zaspokajającej potrzeby rodziny”. Do wskazanych norm miały być powiększane także gospodarstwa karłowate. Poza tym zapowiadano wydatną pomoc państwa na rzecz wsi: (budowa dróg, regulacja rzek, melioracja, elektryfikacja, budowa elewatorów, rozwój sieci spółdzielni, oświata rolnicza)⁴⁰. Deklaracja nie zawierała informacji, czy państwo zachowa część zapasu ziemi rolnej na tworzenie ośrodków kultury rolnej. Ograniczenie powierzchni nowych gospodarstw, które miały powstać z parcelacji lub w wyniku upelnorolnienia oraz postulat odłożenia do decyzji przyszłego parlamentu ewentualnych odszkodowań za wywłaszczone majątki ziemskie, świadczyły o zajęciu bardziej zachowawczego stanowiska przez partie „grubej czwórki”⁴¹. Przyjęcie deklaracji *O co walczy naród polski* wywoływało wśród części ludowców przekonanie, że kierownictwo SL „Roch” za bardzo „poszło na ustępstwa”. Inni zaś dostrzegali w nim dalekowzroczne cele i stawianie na pierwszym miejscu interesów ogólnonarodowych, takich, jak konsolidacja społeczeństwa przed interesami grup i warstw społecznych, reprezentowanych przez pojedyncze partie tworzące RJN⁴².

Zbliżający się front, a także wzrost wpływów politycznych komunistów doprowadziły do zmiany stanowiska partii konspiracyjnych w sprawie tempa przeprowadzenia reformy ustroju rolnego. Na początku sierpnia 1944 r. Krajowa Rada Ministrów, we wzniesionym w warunkach konspiracyjnych „Dzienniku Ustaw RP”, ogłosiła rozporządzenie o zabezpieczeniu ziemi na cele przebudowy ustroju rolnego. Wspomniane rozporządzenie, do czasu przeprowadzenia parcelacji i osadnictwa, wprowadzać miało w nieruchomościach ziemskich, obejmujących ponad 50 ha użytków rolnych, państwowy zarząd przymusowy. Państwowi zarządcy mieli być osobami mającymi „odpowiednie przygotowanie zawodowe”. Właścicielom pozwolono na korzystanie z zabudowań mieszkalnych oraz części plonów „w ramach potrzeb własnych i swojej rodziny”. Pod groźbą kary (3 miesiące aresztu lub grzywna do 3 tys. zł) właściciele zobowiązano do dostarczenia

⁴⁰ *O co walczy naród polski. Deklaracja Rady Jedności Narodowej*, 15 III 1944 r., [w:] *Programy polskich partii politycznych...*, dok. 14, s. 165–166.

⁴¹ Z powodu zapowiedzi szybkiego tempa przeprowadzenia reformy, a także braku zapisu o odszkodowaniach dla wywłaszczonych, podpisu pod deklaracją odmówił przedstawiciel SN, w związku z czym przyjęta została przez trzy partie: SL „Roch”, PPS-WRN oraz SP, zob. K. Przybysz, *Polska myśl polityczna...*, s. 187.

⁴² M. Nadolski, op. cit., s. 8; R. Buczek, *Stronnictwo Ludowe w latach 1939–1945. Organizacja i polityka*, Londyn 1975, s. 307.

„wszelkich danych, dotyczących nieruchomości” państwowemu zarządcy przymusowemu⁴³. Zarządzenie miało być dowodem na to, że polskie władze podziemne, związane z rządem RP w Londynie, podejmują realne działania zmierzające do przeprowadzenia reformy rolnej.

Podsumowując założenia programowe deklaracji wypracowanych przez tzw. grupą czwórkę w ramach KRP, a później RJN, stwierdzić należy, że niemal we wszystkich dokumentach, w zakładanej reformie struktury rolnej, górną granicą gospodarstw i majątków ziemskich, powyżej której pozostałe grunty podlegać miały parcelacji, było 50 ha. Różnice dotyczyły formy wywłaszczenia: za odszkodowaniem lub bez odszkodowania, a także powierzchni tworzonych gospodarstw rolnych. W pierwszych dokumentach pojawiają się wartości do 25, czasem 30, a nawet 50 ha. Jednak w miarę upływu czasu postulowane przedziały powierzchniowe gospodarstw osadniczych, gospodarstw tworzonych z parcelacji lub gospodarstw upelnorolnionych, zmniejszano. Początkowo do 10–15 ha, a później do 8–15 ha. Poza tym do jednych z ważniejszych celów reformy zaliczano likwidację gospodarstw karłowatych poprzez ich upelnorolnienie lub włączanie do gospodarstw sąsiednich. Nadwyżka ludności wiejskiej miała być przesunięta na tworzone gospodarstwa osadnicze na ziemiach włączonych na zachodzie i północy oraz do zawodów pozarolniczych, m.in. rozbudowującego się przemysłu.

Dodajmy, że konieczność przeprowadzenia reformy rolnej dostrzegały także wszystkie stronnictwa koalicyjne rządu emigracyjnego. W deklaracji programowej z lutego 1942 r. rząd bardzo ogólnie odniósł się do potrzeby „racjonalnej” reformy rolnej poprzez parcelację wielkich majątków ziemskich i tworzenie samodzielnych rodzinnych warsztatów rolnych o pełnej zdolności produkcyjnej. Nie określono wysokości nadziałów ziemi, wielkości gruntów podlegających parcelacji i formy wywłaszczenia właścicieli majątków ziemskich (za odszkodowaniem czy bez). Mimo zapowiedzi reformy rolnej, we wspomnianej deklaracji, wygłoszonej przez premiera gen. Władysława Sikorskiego, poszczególne stronnictwa polityczne koalicji rządowej nie były w stanie uzgodnić szczegółów jej realizacji. Rozbieżności były na tyle istotne, że niektóre zaawansowane projekty, takie jak przytoczone wyżej tzw. tezy do ustawy o reformie rolnej, przygotowane przez Jana Kwapińskiego z PPS, pozostały do końca wojny jedynie na papierze⁴⁴.

Wszystkie wymienione partie, stronnictwa, organy państwa podziemnego, a także rząd polski w Londynie zostały po wojnie *de facto* pozbawione, w mniejszym lub większym stopniu, wpływu na politykę rolną. Nie oznacza to jednak, że postulaty zgłaszane przez nie podczas wojny, szczególnie koncepcje PPS-WRN i SL „Roch”, nie były brane pod uwagę przez komunistów⁴⁵. PPR realizując reformę rolną, nie przeprowadzała jej

⁴³ Rozporządzenie Krajowej Rady Ministrów z 1 VIII 1944 r. o zabezpieczeniu ziemi na cele przebudowy ustroju rolnego, Dziennik Ustaw RP 1944 (wydanie konspiracyjne), nr 2 z 2 VIII 1944 r., cz. III, poz. 9.

⁴⁴ K. Przybysz, *Polska myśl polityczna...*, s. 187.

⁴⁵ Zob. H. Słabek, *Polityka agrarna PPR. Geneza, realizacja, konsekwencje*, Warszawa 1978, s. 146.

według założeń zgodnych z własną, rzeczywistą koncepcją przebudowy struktury rolnej w Polsce, która – w myśl stalinowskich założeń – opierać się miała na gospodarce uspołecznionej, czyli gospodarstwach państwowych i skolektywizowanych⁴⁶. Taktyczne względy zdecydowały, że komuniści ogłaszając program reformy rolnej, nie chcąc zrazić do siebie większości społeczeństwa, szczególnie wiejskiego, nie przyjęli koncepcji radykalnej, której celem w odniesieniu do gospodarstw chłopskich miała być wspomniana kolektywizacja. Cele polityczne sprawiły, że w pierwszych latach władzy musieli więc częściowo wziąć pod uwagę oczekiwania różnych grup społecznych, które w pewnym sensie wyrażały powyższe deklaracje i programy rolne. Nie było to ślepe naśladownictwo, lecz dobrze skalkulowane, długofalowe działanie, obliczone na pozyskanie jak najszerszej bazy społecznej w pierwszym, i zarazem najtrudniejszym, okresie przejmowania i sprawowania władzy.

Zanim przejdziemy do omówienia głównych założeń programu rolnego PPR wspomnijmy, że jeszcze w czasie wojny, w opozycji wobec SL „Roch”, powstała z inspiracji PPR już na przełomie 1943 i 1944 r. grupa „Wola Ludu” (w jej skład weszli m.in. Stanisław Kotek-Agroszewski i Stanisław Bańczyk oraz członkowie PPR – Władysław Kowalski i Antoni Korzycki), której zadaniem było m.in. doprowadzenie do rozbitcia ruchu ludowego, a także włączenie się do realizacji programu rolnego PPR. We wrześniu 1944 r., uzurpując sobie prawo do decydowania w imieniu ruchu ludowego, grupa ta utworzyła, wbrew stanowisku legalnego kierownictwa SL „Roch”, własne Stronnictwo Ludowe (tzw. lubelskie)⁴⁷. Bardziej niezależni działacze ludowi tzw. radykalni, przeciwnicy pełnej hegemonii PPR, którzy na początku znaleźli się w kierownictwie tego stronnictwa, na przełomie 1944 i 1945 r. zostali usunięci ze stanowisk i pozbawieni wpływu na decyzje władz. Część z nich, po powrocie do kraju Mikołajczyka, przeszła do PSL⁴⁸. „Lubelskie” SL szybko zdominowane i podporządkowane przez PPR, utraciło własne oblicze programowe i samodzielność polityczną, choć popierając górną granicę nadziałów ziemi z reformy, wynoszącą 5 ha, niektórzy działacze zaznaczali, że w przyszłości powinna być ona podniesiona do poziomu samowystarczalności warsztatów rolnych⁴⁹. Wspomnieć warto, że stronnictwo to, z niezrozumiałych względów, nie zajęło stanowiska w sprawie wielkości gruntów wyłączonych spod parcelacji, które miały być przeznaczone na majątki państwowe, co świadczyć mogło o marazmie politycznym i odchodzeniu od koncepcji ruchu ludowego⁵⁰.

⁴⁶ W programie komunistów przyjętym podczas VI Zjazdu KPP w 1932 r. zakładano proces nacjonalizacji własności rolnej, której ważnym elementem była także kolektywizacja rolnictwa. Dokonać się ona miała „w wyniku szeregu zarządzeń przejściowych”, zob. *ibidem*, s. 125; A. Wojtas, op. cit., s. 402.

⁴⁷ K. Przybysz, *W konspiracji. Polski ruch ludowy...*, s. 252.

⁴⁸ H. Cimek, *Elity Polskiego Stronnictwa Ludowego (sierpień 1945 r. – październik 1947 r.)*, „Zeszyty Wiejskie” 2015, nr 21, s. 103–104; M. Nadolski, op. cit., s. 36–47.

⁴⁹ Zob. *Referat A. Witosa o reformie rolnej*, „Zielony Sztandar” 1944, nr 2–3 z 1 X.

⁵⁰ M. Nadolski, op. cit., s. 53.

Dodajmy, że lubelskie SL początkowo stało na stanowisku utrzymania gospodarstw indywidualnych, występując przeciwko kolektywizacji. W *Deklaracji ideowo-politycznej* z 24 września 1945 r. zapewniano: „Żaden chłop nie może być usunięty z przyznanej mu ziemi. Na straży nienaruszalności dokonanej słusznej parcelacji stoją wszyscy chłopcy”. Dalej zaś stwierdzano, że ustrój rolny oparty będzie na „prywatnych gospodarstwach, których właścicielami mogą być tylko ci, którzy na nich pracują”⁵¹. W lipcu 1946 r. w opublikowanych w „Zielonym Sztandarze” uchwałach NKW SL czytamy, że stronnictwo to „uznaje za podstawę ustrojową rolnictwa indywidualne gospodarstwo chłopskie, jako własność chłopską, która nie może być zmieniona ani naruszona żadnymi ustawami i zarządzeniami”⁵². Jednak w 1948 r., tak jak w przypadku PPS, „lubelskie” SL zmieniło także swoje stanowisko wobec kolektywizacji. Podczas Plenum NKW SL 17 i 18 sierpnia 1948 r. przyjęto nowe założenia programowe, w których stronnictwo udzieliło poparcia wszelkim formom spółdzielczości, włącznie ze spółdzielczością produkcyjną⁵³. Nie ma wątpliwości, że zmiana stanowiska tego stronnictwa wobec kolektywizacji wsi nastąpiła pod wpływem PPR.

Zręby programowe powojennej polityki rolnej PPR wypracowane zostały jeszcze w czasie wojny⁵⁴. Głównym założeniem komunistów była parcelacja wielkiej własności ziemskiej oraz przeprowadzenie reformy w sposób „rewolucyjny”⁵⁵. Program radykalnej reformy rolnej, zakładającej przejęcie bez odszkodowania przez państwo majątków ziemskich przekraczających 50 ha i ich parcelację, zawierała ogłoszona 1 marca 1943 r. deklaracja programowa PPR *O co walczymy* (tzw. mała deklaracja). Zakładała ona obdzielenie ziemią chłopów małorolnych i bezrolnych. Nie przewidywała zatem nadziałów ziemi dla chłopów średniorolnych⁵⁶. Kolejna deklaracja z listopada 1943 r. (tzw. duża deklaracja) potwierdzała wywłaszczenie bez odszkodowania wielkich majątków ziemskich i tzw. dóbr martwej ręki, nie określała jednak górnej granicy ich powierzchni. Zapowiadała także nadziały ziemi dla chłopów i robotników rolnych, jednak, w przeciwieństwie do deklaracji marcowej, nie precyzowała, którzy chłopcy będą mogli uzyskać grunty rozparcelowane⁵⁷. Późniejsze enuncjacje programowe i praktyka władzy pokazały, że komuniści nie przewidywali obdzielania ziemią chłopów średniorolnych.

⁵¹ Zob. *Deklaracja ideowo-polityczna Stronnictwa Ludowego*, 24 IX 1945 r., [w:] S. Lato, W. Stankiewicz, *op. cit.*, dok. 40, s. 350.

⁵² Zob. *Uchwały NKW SL w sprawie sytuacji politycznej w kraju*, 17 VII 1946 r., „Zielony Sztandar” 1946, nr 32 z 4 VIII.

⁵³ Zob. *Rezolucja plenarnego posiedzenia NKW SL w dniach 17 i 18 sierpnia 1948 r.*, „Dziennik Ludowy” 1948, z 21 VIII; zob. także A. Wojtas, *op. cit.*, s. 338.

⁵⁴ Szerzej zob. S. Ciesielski, *Myśl polityczna komunistów polskich w latach 1939–1944*, Wrocław 1990.

⁵⁵ H. Słabek, *Polityka agrarna...*, s. 152.

⁵⁶ Zob. *O co walczymy? (deklaracja PPR)*, 1 III 1943 r., [w:] *Polska Partia Robotnicza. Dokumenty programowe 1942–1948*, opr. M. Malinowski i in., Warszawa 1984, s. 122.

⁵⁷ Zob. *O co walczymy? Deklaracja programowa PPR*, listopad 1943 r., [w:] *ibidem*, s. 154.

Porównując program rolny PPR z programami chociażby PPS-WRN czy SL „Roch”, stwierdzić należy, że był on niezwykle lakoniczny. W obu deklaracjach treści poświęcone przebudowie rolnej to zaledwie kilka zdań. Z ich dokładnej analizy wynika, że komuniści reformę rolną ograniczali przede wszystkim do parcelacji. W przywołanych dokumentach nie znajdziemy odniesień dotyczących potrzeby urentownienia produkcji rolnej, uspołdzielczenia sektora zaopatrzenia i zbytu rolnego, rozwoju infrastruktury wsi, melioracji, zaopatrzenia indywidualnego rolnictwa w kwalifikowany materiał siewny i inwentarz zarodowy. W listopadowej deklaracji, przy okazji postulatu dotyczącego opracowania po wojnie „wielkiego planu gospodarczego”, zapisano bardzo ogólnikowo: „podniesienie rolnictwa na wyższy poziom przez szerokie zastosowanie nauki i techniki w gospodarce rolnej”⁵⁸. Nie precyzowano jednak, w jaki sposób zamierzano „zastosować” naukę i technikę w gospodarce rolnej. Jaką rolę w tym zadaniu miało odegrać państwo i czy miało być ono jedynym podmiotem kreującym organizację produkcji rolnej w kraju. We wnioskowaniu można nawet pójść dalej i stwierdzić, że powyższy postulat wpisywał się w bardziej ogólny pogląd komunistów na gospodarkę, zakładający prymat industrializacji nad rolnictwem, którego rozwój miał być skutkiem uprzemysłowienia.

Jednak podstawy programowe komuniści polscy tworzyli również w ZSRR. W przyjętej 10 czerwca 1943 r. przez Związek Patriotów Polskich (ZPP) *Deklaracji ideowej* do kwestii reformy rolnej odniesiono się dość ogólnie. Zapowiadano parcelację, nie precyzując jednak, które majątki ziemskie mają być wyłączone. Jednakże dokument ten, w przeciwieństwie do listopadowej deklaracji PPR, dość dokładnie wymieniał beneficjentów parcelacji: „ziemię otrzymają bezpłatnie chłopci – przede wszystkim bezrolni i małorolni, a także służba folwarczna i pracownicy rolni”. Poza tym wyraźnie zaznaczono trwałość indywidualnej własności gospodarstw: „wolny chłop gospodarzy na własnej ziemi”⁵⁹.

Z kolei w tzw. *Tezach Lampego* z sierpnia 1943 r., będących źródłem inspiracji dla komunistów z ZPP, ich autor do kwestii reformy rolnej odniósł się kilkakrotnie. Głównym postulatem Alfreda Lampego była parcelacja majątków ziemskich i większych gospodarstw, przy czym do rozważenia pozostawiał górną granicę ziemi wyłączonej (20 lub 50 ha). Podstawą reformy miała być realizacja hasła „ziemia dla chłopów”, rozszerzonego także o robotników rolnych, choć Lampe zakładał, że na włączonych ziemiach zachodnich i północnych, postulat ten będzie trudno zrealizować szybko⁶⁰.

Jednak kluczowym dokumentem opracowanym przez polskich komunistów w ZSRR okazały się *Wtyczne reformy rolnej* przygotowane przez Biuro Badań Gospodarczych przy Zarządzie Głównym ZPP, które zostały przesłane do kraju w lipcu 1944 r. W decy-

⁵⁸ Ibidem, s. 154–15.

⁵⁹ Zob. *Deklaracja ideowa Związku Patriotów Polskich w ZSRR*, 10 VI 1943 r., [w:] ibidem, s. 484.

⁶⁰ Zob. *Tezy programowe w sprawie strategii komunistów i perspektyw rozwojowych Polski opracowane przez Alfreda Lampego*, [12 VIII 1943], [w:] ibidem, s. 490, 494.

dużą mierze wpłynęły one na ostateczną treść reformy rolnej zapowiedzianej później przez PKWN. Głównym założeniem *Wytycznych* do przygotowywanej reformy miało być ograniczenie jej radykalizacji. Wydaje się, że komuniści polscy w Moskwie, świadomi solidarności polskiego społeczeństwa, która wytworzyła się podczas okupacji, obawiali się, że zgłaszanie skrajnych postulatów może przysporzyć im wielu przeciwników w kraju, i że przez to mogą być potraktowani jako władza z zewnątrz. Stąd wyłączeniem objęte być miały majątki ziemskie powyżej 100 ha, których właścicielom państwo miało wypłacać dożywotnie renty. Ziemie wywłaszczonych majątków, a także grunty poniemieckie, zdrajców narodu i opuszczone przejąć miał utworzony Państwowy Fundusz Ziemi. Ziemia miała być przydzielana za opłatą, co miało wywoływać w nabywcach przeświadczenie o trwałej własności uzyskanych gospodarstw. Ziemia kościelna zaś miała być uznana za nienaruszalną (aż do decyzji powojennej konstytuanty). Górna powierzchnia tworzonych i upełnolnionych gospodarstw wynosić miała 5 ha, choć dopuszczono możliwość jej podniesienia dla rodzin wielodzietnych. Reforma składać się miała z dwóch etapów. W pierwszym objąć miała parcelację i nadania gospodarstw na ziemiach dawnych, w drugim zaś objąć nabyte ziemie północne i zachodnie, które miały stać się miejscem osadnictwa dla tych, dla których zabrakło gruntów na ziemiach dawnych⁶¹.

W ostatecznej redakcji *Manifestu PKWN*, w którym zapowiadano reformę rolną, krajowi komuniści – po konsultacjach z działaczami ZPP w Moskwie – wprowadzili do otrzymanych *Wytycznych* poprawkę, dotyczącą górnej granicy gospodarstw podlegających wywłaszczeniu, pozostawiając ją na poziomie 100 ha dla obszarów II RP włączonych w czasie wojny do Rzeszy, dla pozostałych zaś na poziomie 50 ha⁶².

Wszystkie wspomniane dokumenty programowe komunistów różniły się nieznacznie. Dostrzec w nich można to, co było generalnym założeniem przygotowywanej reformy. Miała nią być parcelacja na rzecz bezrolnych, małorolnych i robotników folwarcznych, co w efekcie prowadzić musiało do spetryfikowania rozdrobnienia agrarnego Polski (ziem dawnych).

Aktem sprawczym reformy rolnej przeprowadzonej przez komunistów był dekret PKWN z 6 września 1944 r. W ogólnym zarysie zawierał on założenia określone w *Wytycznych reformy rolnej* Biura Badań Gospodarczych przy ZPP, uzupełnionych przez działaczy PPR. Zapowiadał on utworzenie Państwowego Funduszu Ziemi, podległego resortowi rolnictwa. Na Fundusz przejmowano ziemię podlegającą parcelacji. Zastosowano dwie formy przejścia ziemi: konfiskatę i wywłaszczenie. Pierwszą, której podlegały wszystkie majątki ziemskie i gospodarstwa, bez względu na powierzchnię, zastosowano

⁶¹ Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Związek Patriotów Polskich w ZSRR, 130/2321, Wytyczne reformy rolnej, k. 1–15; zob. także: H. Słabek, *Polityka agrarna...*, s. 155–156.

⁶² Zob. *Manifest Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego*, [w:] *Wizja programowa Polski Ludowej. Dokumenty i materiały 1942–1948*, wyb. i opr. M. Malinowski, Warszawa 1979, s. 187–188.

wobec dóbr właścicieli będących obywatelami Rzeszy niemieckiej nie-Polaków i obywateli polskich narodowości niemieckiej oraz osób skazanych prawomocnie za zdradę stanu bądź współpracę z okupantem, względnie inne przestępstwa przewidziane w dekreście z 31 sierpnia 1944 r.⁶³ Wobec właścicieli gospodarstw skonfiskowanych dekret nie przewidywał żadnego odszkodowania⁶⁴.

Z kolei wywłaszczeniu w całości podlegały gospodarstwa o łącznym rozmiarze przekraczającym 50 ha użytków rolnych, a na terenie województwa poznańskiego, pomorskiego i śląskiego – przekraczającym 100 ha, bez względu na powierzchnię użytków rolnych. Wobec tych właścicieli przewidziano możliwość przydzielenia im gospodarstwa rolnego (zgodnie z określoną normą nadziału wynoszącą 5 ha) poza obrębem powiatu, w którym znajdował się wywłaszczony majątek, lub zaopatrzenie miesięczne na poziomie wysokości uposażenia niższego urzędnika państwowego. W szczególnych wypadkach mogło być ono podwyższane przez ministra rolnictwa i reform rolnych tym ziemiannom, którzy „zasłużyli się w walce o Polskę demokratyczną”⁶⁵.

Sytuacja, jaka wytworzyła się w pierwszych miesiącach realizacji reformy i jej wpływ na ustrój rolny tzw. ziem dawnych znalazł odbicie w stanowiskach innych partii i stronnictw, przede wszystkim niezależnych ludowców, o czym pisano wyżej. Przypomnijmy, że już pierwsze tygodnie realizacji reformy pokazały opór wywłaszczanych właścicieli ziemi⁶⁶, a także mających realizować reformę pracowników urzędów ziemskich, nierzadko związanych lub sympatyzujących z „Rochem”. Spowalniało to tempo reformy rolnej⁶⁷. W myśl instrukcji KC PPR z 10 października 1944 r. o przyspieszonym trybie wykonania reformy powołano więc wojewódzkich i powiatowych pełnomocników PKWN, których kontroli i nadzorowi poddano urzędy ziemskie⁶⁸. Wobec osób wrogo nastawionych do reformy sięgnięto także po środki represyjne. Zgodnie z przyjętym

⁶³ Chodzi o dekret z 31 VIII 1944 r. o wymiarze kary dla faszystowsko-hitlerowskich zbrodniarzy winnych zabójstw i znęcania się nad ludnością cywilną i jeńcami oraz dla zdrajców narodu polskiego, Dz. U. 1944, nr 4, poz. 16.

⁶⁴ Dekret z 6 IX 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej, (tekst jedn. z 18 I 1945 r.), Dz. U. 1945, nr 3, poz. 13.

⁶⁵ Ibidem.

⁶⁶ Wielu właścicieli czuło się pokrzywdzonych reformą. Wśród nich byli też tacy, którym trudno było pogodzić się z pochopnymi decyzjami o wywłaszczeniu i parcelacji ich majątków ziemskich, mimo tego, że nie przekraczały one norm powierzchniowych określonych w dekreście o reformie rolnej, szerzej zob. M. Klusek, *Nieruchomości ziemskie i ich właściciele w postępowaniach administracyjnych z lat 1944–1950 wywołanych realizacją dekretu o przeprowadzeniu reformy rolnej*, Kraków 2014.

⁶⁷ M.in. za nieodpowiedni dobór osób do urzędów ziemskich i na administratorów folwarków (wrogo nastawionych do reformy) oraz wolne tempo reformy rolnej 7 X 1944 r. Prezydium KRN odwołało A. Witośa ze stanowiska kierownika resortu rolnictwa i reform rolnych, zob. H. Słabek, *Polityka agrarna...*, s. 180; Z. Hemmerling, *Chłopi w walce z rządami komunistycznymi o Polskę Ludową i podmiotowość polityczną (VII 1944–X 1947)*, [w:] *Wiś polska 1944–1989. Wybrane problemy podmiotowości społecznej, życia politycznego, ekonomicznego, oświatowego, kulturalnego i religijnego*, red. Z. Hemmerling, Warszawa 1990, s. 23–24.

⁶⁸ Zob. *Instrukcja KC PPR z 10 X 1944 r. w sprawie przeprowadzenia reformy rolnej w trybie przyspieszonym*, [w:] *PPR. Rezolucje, odezwy, instrukcje i okólniki Komitetu Centralnego VIII 1944–XII 1945*, opr. W. Góra, R. Halaba, N. Kołomejczyk, Warszawa 1959, s. 70–71.

30 października 1944 r. dekretem o ochronie państwa, konfiskatę rozszerzono na właścicieli ziemi, którzy nie chcieli się pogodzić z wywłaszczeniem. Poza tym w artykule 2. tego dekretu czytamy: „Kto udaremnia lub utrudnia wprowadzenie w życie reformy rolnej, albo nawołuje do czynów, skierowanych przeciw jej wykonywaniu lub publicznie pochwała takie czyny, podlega karze więzienia lub karze śmierci”⁶⁹. Przepis ten uwzględniono w znowelizowanym w styczniu 1945 r. dekrete o przeprowadzeniu reformy rolnej⁷⁰. W ten sposób PPR nadała reformie charakter odgórnjej rewolucji agrarnej, jednocześnie przyspieszając jej tempo⁷¹.

Górną granicą powierzchni tworzonych i powiększanych gospodarstw było 5 ha gruntów średniej jakości. I choć po nowelizacji dekretu o przeprowadzeniu reformy rolnej w styczniu 1945 r. komuniści szumnie ogłaszali, że – obok gospodarstw karłowatych i małorolnych – upełnorolnienie obejmie warsztaty średniorolne, to wskazana górna granica powierzchni w oczywisty sposób wykluczała z reformy gospodarstwa średnie⁷².

Powyższe zapisy uniemożliwiły uzdrowienie rozdrobnionej struktury agrarnej Polski na tzw. ziemiach dawnych. Ale nie to było głównym celem komunistów. Przeprowadzona w dość szybkim tempie reforma rolna, ograniczająca się do parcelacji większych majątków, pozwoliła w pierwszej kolejności rozprawić się z warstwą ziemiańską oraz utrwalić rozdrobnienie wsi, co w perspektywie rywalizacji o wpływy z konspiracyjnym SL „Roch”, później PSL, miało z punktu widzenia PPR niebagatelne znaczenie. Po koniec 1945 r. Edward Ochab podsumowując, jak się wyraził, „radykalną plebejską reformę rolną” na ziemiach dawnych wyraźnie zaznaczał, że PPR „odegrała decydującą rolę w walce o wycięcie z organizmu państwowego tego ropiejącego wrzodu obszarniczego, który zatruwał cały organizm i groził zagładą narodowi polskiemu i państwu polskiemu”

⁶⁹ Dekret z 30 X 1944 r. o ochronie państwa, Dz. U. 1944, nr 10, poz. 50.

⁷⁰ Por. Dekret z 6 IX 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej, Dz. U. 1944, nr 4, poz. 17; Obwieszczenie ministra rolnictwa i reform rolnych z 18 I 1945 r. w sprawie jednolitego tekstu dekretu PKWN z 6 IX 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej, Dz. U. 1945, nr 3, poz. 13.

⁷¹ Zob. M. Nadolski, op. cit., s. 60–65. Według danych ministra rolnictwa i reform rolnych E. Bertolda, dekret o reformie rolnej do maja 1945 r. objął na „ziemiach dawnych” 8832 majątki o ogólnym obszarze 4,243 mln ha (w tym 1,845 mln ha lasów) z 1050 obiektami przemysłu rolnego, będącymi własnością 6724 rodzin ziemiańskich. Obszar ten stanowił 21,1% ogółu ziemi. Po wyłączeniu lasów, które upaństwowiono, do podziału pozostało 2,4 mln ha obszarów dworskich, w tym 2,1 mln ha użytków rolnych i wód, zob. *Sprawozdanie Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych E. Bertolda złożone na VII sesji KRN 4 V 1945 r.*, [w:] *Sprawozdanie stenograficzne z posiedzeń KRN w dn. 3, 4, 5 i 6 V 1945 r.*, Warszawa 1945, tom 71.

⁷² Dekret z 6 IX 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej, (tekst jedn. z 18 I 1945 r.), Dz. U. 1945, nr 3, poz. 13. W województwach na tzw. ziemiach dawnych odsetek ogółu nadzielonych gruntów przekazanych gospodarstwom średniorolnym w latach 1944–1945 wahał się od 1,0 do 7,7%, zob. H. Słabek, *Polityka agrarna...*, tab. 22, s. 216; Z. Hemmerling, op. cit., s. 24–25; A. Suchoń, M. Kowalczyk, *Analiza przepisów dekretu PKWN z 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej wraz z późniejszymi zmianami oraz innych aktów prawnych, na podstawie których nastąpiło przejęcie nieruchomości ziemskich i lasów*, [w:] *Reformy rolne w Polsce międzywojennej i powojennej. Prawo – realizacja – skutki – problemy reparytacyjne*, red. E. Borkowska-Bagińska, W. Szafranski, Poznań 2008, s. 66.

oraz podkreślał, że włączenie gospodarstw średniorolnych do nadziałów ziemi z reformy pozbawiłoby możliwości obdzielenia ziemią robotników rolnych i chłopów bezrolnych, co „musiałoby wywołać wzburzenie i nienawiść całego wielomilionowego chłopstwa do rządu demokratycznego”⁷³. Taki sposób przeprowadzenia reformy rolnej z całą pewnością, z punktu widzenia interesów ekonomicznych państwa, nie był korzystny. W okresie przejmowania władzy stwarzał jednak komunistom szansę na zbudowanie własnego wiejskiego zaplecza, a proletaryzacja i pauperyzacja wsi w przyszłości ułatwić mogła kolektywizację. I choć komuniści publicznie nie precyzowali, jaki będzie dalszy kierunek polityki rolnej, warto zauważyć, że żadne dokumenty programowe PPR nie stwierdzają wprost, że nie ma sprzeczności między strukturą rolą opartą na prywatnych drobnych gospodarstwach i komunizmem na wsi, określanym mianem „socjalizmu”. Trudno uznać to za przypadek. Znajdziemy natomiast enuncjacje, w których zakłada się włączenie drobnotowarowych gospodarstw w system planowania gospodarczego oraz pobudzanie ich rozwoju w kierunku spółdzielczym⁷⁴.

Osobnym, ważnym zagadnieniem w programie komunistów była rola państwowego sektora w rolnictwie, stanowiącego część rolnictwa „uspołecznionego”. Komuniści przypisywali mu szczególne znaczenie, ale wobec „głodu ziemi” na terenach dawnych, tworzenie wielkiej państwowej domeny było możliwe przede wszystkim na ziemiach włączonych, stanowiących po konfiskacie majątków i gospodarstw poniemieckich swobody rezerwar ziemi. Już w lutym 1945 r. PPR postulowała pozostawienie na tych terenach na cele kultury rolnej 10–15% powierzchni użytków rolnych przeznaczonych do parcelacji⁷⁵.

21 czerwca 1945 r. podczas posiedzenia Komitetu Międzyministerialnego do spraw Przesiedlania i Osiedlania Ludności Polskiej wspomniany już Edward Ochab przedstawił zbliżone normy powierzchniowe państwowej domeny na ziemiach włączonych. Zapowiedział wówczas wydzielenie na gruntach pofolwarczych państwowej domeny o powierzchni 1 mln ha użytków rolnych, co stanowiło około 15–16% ogółu użytków rolnych na ziemiach włączonych i znacznie przewyższało wskaźniki postulowane przez SL „Roch”, a później PSL (2–3%)⁷⁶.

⁷³ E. Ochab, *Wieś polska na nowych drogach. Referat wygłoszony na I Zjeździe PPR*, [bmv] 1946, s. 7.

⁷⁴ Zob. J. Tepicht, *Walka o kierunek rozwoju (Wieś w Planie Trzyletnim)*, „Nowe Drogi” 1947, nr 1, s. 81. Gospodarstwa drobne już od przełomu 1947 i 1948 r. przygotowywano do kolektywnych inicjatyw na wsi, zob. R. Gross, *Związek Samopomocy Chłopskiej na olsztyńskiej wsi (1945–1948). Początki „polityki klasowej”*, „Echa Przeszłości” 2018, nr XIX, s. 203–214.

⁷⁵ Zob. *Instrukcja KC PPR z lutego 1945 r. w sprawie przeprowadzenia reformy rolnej na terenach nowo wyzwolonych*, [w:] PPR. *Rezolucje, odezwy, instrukcje i okólniki Komitetu Centralnego VIII 1944–XII 1945...*, s. 106.

⁷⁶ AAN, Ministerstwo Administracji Publicznej, 199/400, Sprawozdanie z posiedzenia Komitetu Międzyministerialnego, 21 VI 1945 r., k. 6–11.

Podczas I Zjazdu PPR w grudniu 1945 r. wspomniany już Edward Ochab przedstawił peeperowską koncepcję przebudowy ustroju rolnego. W referacie swym Ochab zapowiadał konieczność pozostawienia w rękach państwa około 2 mln ha ziemi rolnej ze względu na „konieczność tworzenia rezerwowego funduszu ziemi, jak i na produkcję zboża towarowego i kultur specjalnych”⁷⁷. Nie ukrywał więc, że jednym z ważniejszych celów majątków administrowanych przez państwo, obok funkcji usługowej, miały być zadania produkcyjne. Założenia programowe zaprezentowane przez Ochabę, przyjęto w rezolucji w sprawie pracy partii na wsi. Domagano się w niej od rządu przyjęcia „i konsekwentnego realizowania planu sieci domen państwowych, o ogólnej powierzchni 1,5–2 mln ha ziemi rolniczej, przede wszystkim na terenach odzyskanych”⁷⁸. Pozostawienie ogromnego areалу gruntów w rękach państwa kosztem nowych gospodarstw osadniczych, i tym samym rezygnacja z rzeczywistej poprawy struktury rolnej na ziemiach starych, przy jednoczesnym niskim wskaźniku nadziałów na ziemiach nowych sprawiło, że komuniści tworzyli w kraju strukturę rolną z dominującą pozycją gospodarstw małych i średnich. Bez względu na to, czy była to świadoma polityka zakładająca późniejszą kolektywizację, czy też nie, w przyszłości rozdrobniona struktura rolna z całą pewnością sprzyjała uspołdzielczaniu wsi. Można też uznać, że był to moment, w którym komuniści zdecydowali, aby nadać państwowym formom gospodarki rolnej charakter produkcyjny⁷⁹.

Tworzony przez PPR model ustroju rolnego, w dużej części oparty o sektor państwowy, spotkał się z krytyką ze strony działaczy PSL⁸⁰. Jednak zasadnicze decyzje w sprawie powierzchni państwowych gruntów rolnych podejmowali komuniści. Niezależni działacze ludowi mogli co najwyżej protestować bądź opóźniać realizację decyzji podejmowanych przez komunistów. Wykorzystywali do tego możliwości, jakie stwarzało kierowanie Ministerstwem Rolnictwa i Reform Rolnych (Stanisław Mikołajczyk) oraz

⁷⁷ E. Ochab, *Wieś polska...*, s. 12.

⁷⁸ *Rezolucja I Zjazdu PPR w sprawie pracy partii na wsi*, [w:] *Rezolucje I Zjazdu PPR*, opr. A. Przygoński, Lublin 1980, s. 29. Na temat przekształceń własnościowych gruntów rolnych szerzej zob. M. Markiewicz, *Przekształcenia własnościowe w polskim rolnictwie (1944–1956)*, [w:] *„Rewolucja społeczna” czy „dzika przebudowa”? Społeczne skutki przekształceń własnościowych w Polsce (1944–1956)*, red. T. Osiniński, Lublin 2016, s. 185–197.

⁷⁹ M. Nadolski, op. cit., s. 53. W tej polityce niektórzy działacze emigracyjni dopatrywali się realizacji celów taktycznych komunistów. Pochodzące z parcelacji drobne i średniorolne warsztaty rolne, miały być potencjalnym zapleczem PPR na wsi. Z czasem poddać je miano kolektywizacji, zob. *Droga do kolektywizacji*, „Jutro Polski” 1945, nr 21 z 27 V; W. Bielski, *Droga do kolektywizacji*, „Jutro Polski” 1945, nr 22 z 3 VI. Szerzej zob. T. Wolsza, *Polska emigracja polityczna wobec społeczno-gospodarczych przemian w kraju w latach 1944–1950*, [w:] *„Rewolucja społeczna”...*, s. 269–271; R. Turkowski, *Polskie środowiska ludowe na emigracji wobec kolektywizacji wsi w kraju*, [w:] *Emigracja polska wobec sowietyzacji kraju*, red. R. Sudziński, Toruń 2007, s. 417–451.

⁸⁰ Zob. m.in. *Stanowisko wicepremiera Stanisława Mikołajczyka i jego współpracowników wobec reformy rolnej na Ziemiach Odzyskanych. Warszawa, 4 kwietnia 1946 r.*, [w:] *Opozycja parlamentarna w Krajowej Radzie Narodowej i Sejmie Ustawodawczym 1945–1947*, wybór, wstęp i oprac. R. Turkowski, Warszawa 1997, s. 130–134.

wykorzystali wspomnianą już wyżej sieć urzędników w terenie zgrupowanych w urzędach ziemskich, w znacznej mierze obsadzonych przez członków lub sympatyków PSL. Działo się tak jednak do czasu. Po likwidacji urzędów ziemskich kwestie rolne włączono do struktury władz administracji ogólnej⁸¹. Po sfałszowanych wyborach sejmowych 19 stycznia 1947 r. niezależni ludowcy stracili stanowiska w rządzie i tym samym utracili jakikolwiek wpływ na realizację polityki rolnej w kraju.

Komuniści podjęli działania zmierzające do tworzenia wielkich produkcyjnych gospodarstw państwowych także wbrew opinii naukowców, skupionych w Radzie Naukowej dla Zagadnienia Ziem Odzyskanych (RNdZZO). Jej członkowie wyraźnie krytykowali pomysł tworzenia wielkich państwowych gospodarstw produkcyjnych, opowiadając się za niewielką częścią gruntów rolnych przekazanych państwu, których działalność miała skupić się na funkcji usługowej, ukierunkowanej na pomoc udzielaną gospodarstwom indywidualnym w zakresie zaopatrzenia w odpowiedni materiał siewny i wyselekcjonowany inwentarz hodowlany. Doc. Stanisław Antoniewski stwierdził wprost, że „»fabryki zboża« pochłoną dla ich uruchomienia i prowadzenia olbrzymie kwoty, gospodarować będą bez względu na opłacalność, przy każdych kosztach produkcji»⁸². Antoniewskiego popierał Wincenty Styś, który stwierdził, że pozostawienie w rękach państwa zbyt dużej powierzchni użytków rolnych, którą proponowali komuniści, byłoby szkodliwe. Według niego grunty były konieczne dla zaspokojenia „głodu ziemi” i zwiększenia gęstości zaludnienia na ziemiach nowych⁸³.

Wbrew ostrzeżeniom ze strony niezależnych ludowców i naukowców, skupionych w RNdZZO, lansowana przez PPR koncepcja rozbudowanej sieci gospodarstw państwowych, których główną funkcją miały być zadania produkcyjne, zwyciężyła. Czas pokazał, jak wielkie straty finansowe były konsekwencją tych decyzji.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych

Związek Patriotów Polskich w ZSRR

⁸¹ Dekret o zespoleniu urzędów ziemskich z władzami administracji ogólnej ogłoszono już 12 VIII 1946 r. (Dz. U. 1946, Nr 43, poz. 248), jednak zarządzenie wykonawcze zostało wydane dopiero 24 I 1947 r., a więc pięć dni po wyborach sejmowych, zob. Zarządzenie ministrów: Rolnictwa i Reform Rolnych, Administracji Publicznej i Ziem Odzyskanych z 24 I 1946 r. w sprawie wykonania dekretu z 12 VIII 1946 r. o zespoleniu urzędów ziemskich z władzami administracji ogólnej, „Dziennik Urzędowy Ministerstwa Rolnictwa i Reform Rolnych” 1947, nr 1, poz. 3. W myśl przywołanych aktów prawnych w kolejnych dniach wojewódzkie urzędy ziemskie weszły w skład urzędów wojewódzkich jako działy rolnictwa i reform rolnych. Dotychczasowe powiatowe urzędy ziemskie włączono zaś do starostw powiatowych jako referaty rolnictwa i reform rolnych.

⁸² S. Antoniewski, Głos w dyskusji, w: *I Sesja Rady Naukowej dla Zagadnień Ziem Odzyskanych 30 VII – 1 VIII 1945 r.*, z. 2, *Problemy osadniczo-przesiedleńcze Ziem Odzyskanych*, Kraków 1945, s. 107.

⁸³ Zob. W. Styś, Głos w dyskusji, [w:] *ibidem*, s. 108.

Ministerstwo Administracji Publicznej

Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego

Naczelny Komitet Wykonawczy Polskiego Stronnictwa Ludowego

Źródła drukowane

I Sesja Rady Naukowej dla Zagadnień Ziem Odzyskanych 30 VII–1 VIII 1945 r., z. 2, Problemy osadniczo-przesiedleńcze Ziem Odzyskanych, Kraków 1945.

Bielski W., *Droga do kolektywizacji*, „Jutro Polski” 1945, nr 22 z 3 VI.

Deklaracja ideowa Związku Patriotów Polskich w ZSRR, 10 VI 1943 r., [w:] *Polska Partia Robotnicza. Dokumenty programowe 1942–1948*, opr. M. Malinowski i in., Warszawa 1984.

Deklaracja ideowo-polityczna Stronnictwa Ludowego, 24 IX 1945 r., [w:] S. Lato, W. Stankiewicz, *Programy stronnictw ludowych. Zbiór dokumentów*, Warszawa 1969.

Deklaracja porozumienia politycznego czterech stronnictw stanowiących Krajową Reprezentację Polityczną, „Biuletyn Informacyjny” 1943, nr 35 z 2 IX.

Dekret z 30 X 1944 r. o ochronie państwa, „Dziennik Ustaw” 1944, nr 10, poz. 50.

Dekret z 31 VIII 1944 r. o wymiarze kary dla faszystowsko-hitlerowskich zbrodniarzy winnych zabójstw i znęcania się nad ludnością cywilną i jeńcami oraz dla zdrajców narodu polskiego, „Dziennik Ustaw” 1944, nr 4, poz. 16.

Dekret z 6 IX 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej, (tekst jedn. z 18 I 1945 r.), „Dziennik Ustaw” 1945, nr 3, poz. 13.

Dekret z 6 IX 1946 r. o ustroju rolnym i osadnictwie na obszarze Ziem Odzyskanych i byłego Wolnego Miasta Gdańska, „Dziennik Ustaw” 1946, nr 49, poz. 279.

Droga do kolektywizacji, „Jutro Polski” 1945, nr 21 z 27 V.

Instrukcja KC PPR z 10 X 1944 r. w sprawie przeprowadzenia reformy rolnej w trybie przyspieszonym, [w:] *PPR. Rezolucje, odezwy, instrukcje i okólniki Komitetu Centralnego VIII 1944–XII 1945*, opr. W. Góra, R. Halaba, N. Kołomejczyk, Warszawa 1959.

Instrukcja KC PPR z lutego 1945 r. w sprawie przeprowadzenia reformy rolnej na terenach nowo wyzwolonych, [w:] *PPR. Rezolucje, odezwy, instrukcje i okólniki Komitetu Centralnego VIII 1944–XII 1945*, opr. W. Góra, R. Halaba, N. Kołomejczyk, Warszawa 1959.

Kongres Polskiego Stronnictwa Ludowego 19–21 styczeń 1946 r. (stenogram), wstęp, wyb. i oprac. J. Gmitruk, J. Mazurek, Warszawa 1999.

Lessel R., *Niepodzielność gospodarstw chłopskich*, „Robotnik” 1945, nr 215 z 20 VIII.

Manifest Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego, [w:] *Wizja programowa Polski Ludowej. Dokumenty i materiały 1942–1948*, wyb. i opr. M. Malinowski, Warszawa 1979.

Mitzner Z., *Rocznica chłopskiej rewolucji*, „Robotnik” 1945, nr 232 z 6 IX.

O co walczy naród polski. Deklaracja Rady Jedności Narodowej, 15 III 1944 r., [w:] *Programy polskich partii politycznych i ugrupowań partyjnych lat wojny i okupacji hitlerowskiej*, wyb. i opr. K. Przybysz, Warszawa 1987.

- O co walczyliśmy? Deklaracja programowa PPR.*, listopad 1943 r., [w:] *Polska Partia Robotnicza. Dokumenty programowe 1942–1948*, opr. M. Malinowski i in., Warszawa 1984.
- O co walczyliśmy?(deklaracja PPR)*, 1 III 1943 r., [w:] *Polska Partia Robotnicza. Dokumenty programowe 1942–1948*, opr. M. Malinowski i in., Warszawa 1984.
- O przebudowę ustroju rolnego*, „Walka” 1944, nr 10 z 9 III.
- Ochab E., *Wieś polska na nowych drogach. Referat wygłoszony na I Zjeździe PPR*, [b.m.w.] 1946.
- Program Polski Ludowej opracowany przez działaczy Polskiej Partii Socjalistycznej – Wolność, Równość, Niepodległość* [czerwiec-lipiec] 1941, [w:] *Programy polskich partii politycznych i ugrupowań partyjnych lat wojny i okupacji hitlerowskiej*, wyb. i opr. K. Przybyś, Warszawa 1987.
- Program Polskiego Stronnictwa Ludowego*, 19–21 I 1946 r., [w:] S. Lato, W. Stankiewicz, *Programy stronnictw ludowych. Zbiór dokumentów*, Warszawa 1969.
- Program Stronnictwa Ludowego Roch. Deklaracja Ideowo-Programowa Stronnictwa Ludowego Roch*, 1943, [w:] S. Lato, W. Stankiewicz, *Programy stronnictw ludowych. Zbiór dokumentów*, Warszawa 1969.
- Program Stronnictwa Pracy*, Kraków 1945.
- Projekt uchwały programowej XXVI Kongresu PPS dotyczącej zagadnień społeczno-ustrojowych*, [w:] *Dokumenty odrodzonej PPS z lat 1944–1947. Wybór*, opr. B. Syzdek, „Materiały i Studia z Najnowszej Historii Polski” 1965, t. 2.
- Rapacki A., *Nowe rolnictwo nowej rzeczywistości*, „Przegląd Socjalistyczny” 1945, nr 1.
- Rapacki A., *Referat gospodarczy*, [w:] *Obrady Rady Naczelnej PPS*, 18–22 IX 1948 r., „Przegląd Socjalistyczny” (dodatek) 1948, nr 9–12.
- Referat A. Witosa o reformie rolnej*, „Zielony Sztandar” 1944, nr 2–3 z 1 X.
- Rezolucja I Zjazdu PPR w sprawie pracy partii na wsi*, [w:] *Rezolucje I Zjazdu PPR*, opr. A. Przygoński, Lublin 1980.
- Rezolucja plenarnego posiedzenia NKW SL w dniach 17 i 18 sierpnia 1948 r.*, „Dziennik Ludowy” 1948, z 21 VIII.
- Rozporządzenie Krajowej Rady Ministrów z 1 VIII 1944 r. o zabezpieczeniu ziemi na cele przebudowy ustroju rolnego, „Dziennik Ustaw RP” 1944 (wydanie konspiracyjne), nr 2 z 2 VIII 1944 r., cz. III, poz. 9.
- Sprawozdanie Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych E. Bertolda złożone na VII sesji KRN 4 V 1945 r.*, [w:] *Sprawozdanie stenograficzne z posiedzeń KRN w dn. 3, 4, 5 i 6 V 1945 r.*, Warszawa 1945.
- Stanowisko wicepremiera Stanisława Mikołajczyka i jego współpracowników wobec reformy rolnej na Ziemiach Odzyskanych*. Warszawa, 4 kwietnia 1946 r., [w:] *Opozycja parlamentarna w Krajowej Radzie Narodowej i Sejmie Ustawodawczym 1945–1947*, wybór, wstęp i oprac. R. Turkowski, Warszawa 1997.
- Tepicht J., *Walka o kierunek rozwoju (Wieś w planie Trzyletnim)*, „Nowe Drogi” 1947, nr 1.
- Tezy do programu chłopskiego PPS*, nakładem WK PPS w Gdańsku, b.m.w. 1947.
- Tezy programowe Stronnictwa Pracy*, Warszawa 1946.

Tezy programowe w sprawie strategii komunistów i perspektyw rozwojowych Polski opracowane przez Alfreda Lampego, [12 VIII 1943], [w:] *Polska Partia Robotnicza. Dokumenty programowe 1942–1948*, opr. M. Malinowski i in., Warszawa 1984.

Uchwały NKW SL w sprawie sytuacji politycznej w kraju, 17 VII 1946 r., „Zielony Sztandar” 1946, nr 32 z 4 VIII.

Zarządzenie ministrów: Rolnictwa i Reform Rolnych, Administracji Publicznej i Ziem Odzyskanych z 24 I 1946 r. w sprawie wykonania dekretu z 12 VIII 1946 r. o zespoleniu urzędów ziemskich z władzami administracji ogólnej, „Dziennik Urzędowy Ministerstwa Rolnictwa i Reform Rolnych” 1947, nr 1, poz. 3.

Opracowania

Buczek R., *Stronnictwo Ludowe w latach 1939–1945. Organizacja i polityka*, Londyn 1975.

Ciesielski S., *Mysł polityczna komunistów polskich w latach 1939–1944*, Wrocław 1990.

Cimek H., *Elity Polskiego Stronnictwa Ludowego (sierpień 1945 r.–październik 1947 r.)*, „Zeszyty Wiejskie” 2015, nr 21.

Dąbrowski S., *Koncepcje przebudowy Polski w programach i publicystyce ruchu ludowego 1939–1945*, Warszawa 1981.

Góra W., *Problemy przebudowy ustroju rolnego w programach ważniejszych stronnictw politycznych w latach okupacji hitlerowskiej*, [w:] *Problemy wojny i okupacji 1939–1944*, red. W. Góra, J. Gołębiowski, Warszawa 1969.

Gross R., *Związek Samopomocy Chłopskiej na olsztyńskiej wsi (1945–1948). Początki „polityki klasowej”*, „Echa Przeszłości” 2018, nr XIX.

Hemmerlig Z., *Chłopi w walce z rządami komunistycznymi o Polskę Ludową i podmiotowość polityczną (VII 1944–X 1947)*, [w:] *Wieś polska 1944–1989. Wybrane problemy podmiotowości społecznej, życia politycznego, ekonomicznego, oświatowego, kulturalnego i religijnego*, red. Z. Hemmerling, Warszawa 1990.

Kersten K., *U podstaw kształtowania się nowej struktury agrarnej ziem zachodnich (1945–1947)*, „Polska Ludowa” 1962, t. 1.

Kłusek M., *Nieruchomości ziemskie i ich właściciele w postępowaniach administracyjnych z lat 1944–1950 wywołanych realizacją dekretu o przeprowadzeniu reformy rolnej*, Kraków 2014.

Kwapiński J., *1939–1945 (kartki z pamiętnika)*, Londyn 1947.

Łach S., *Ziemie Zachodnie i Północne Polski płaszczyzną walki politycznej komunistów z Polskim Stronnictwem Ludowym w latach 1945–1947*, [w:] *Ruch ludowy wobec Ziem Odzyskanych*, red. M. Ordyłowski, Zielona Góra 2005.

Madajczyk Cz., *Sprawa reformy rolnej w Polsce 1939–1944. Programy – taktyka*, Warszawa 1961.

Markiewicz M., *Przekształcenia własnościowe w polskim rolnictwie (1944–1956)*, [w:] *„Rewolucja społeczna” czy „dzika przebudowa”? Społeczne skutki przekształceń własnościowych w Polsce (1944–1956)*, red. T. Osiński, Lublin 2016.

- Nadolski M., *Kwestia chłopska w polityce stronnictw robotniczych i ludowych w Polsce w latach 1941–1947*, Warszawa 1990.
- Przybysz K., *Polska myśl polityczna 1939–1945. Zarys problematyki*, Warszawa 2000.
- Przybysz K., *W konspiracji. Polski ruch ludowy 1939–1945*, Warszawa 2010.
- Ślabek H., *O programach reformy rolnej w latach 1939–1944*, „Kwartalnik Historyczny” 1962, nr 2.
- Ślabek H., *Polityka agrarna PPR. Geneza, realizacja, konsekwencje*, Warszawa 1978.
- Suchoń A., Kowalczyk M., *Analiza przepisów dekretu PKWN z 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej wraz z późniejszymi zmianami oraz innych aktów prawnych, na podstawie których nastąpiło przejęcie nieruchomości ziemskich i lasów*, [w:] *Reformy rolne w Polsce międzywojennej i powojennej. Prawo – realizacja – skutki – problemy reprivatyzacyjne*, red. E. Borkowska-Bagieńska, W. Szafrąński, Poznań 2008.
- Turkowski R., *Polskie środowiska ludowe na emigracji wobec kolektywizacji wsi w kraju*, [w:] *Emigracja polska wobec sowietyzacji kraju*, red. R. Sudziński, Toruń 2007.
- Wojtas A., *Problematyka agrarna w polskiej myśli politycznej 1918–1948*, Warszawa 1983.
- Wolsza T., *Polska emigracja polityczna wobec społeczno-gospodarczych przemian w kraju w latach 1944–1950*, [w:] *„Rewolucja społeczna” czy „dzika przebudowa”? Społeczne skutki przekształceń własnościowych w Polsce (1944–1956)*, red. T. Osiński, Lublin 2016.

Agricultural policy guidelines in the programs of the main political parties and alliances in Poland (1939–1945/1946)

Summary: The need for agricultural reform in Poland was recognized by all major political parties and alliances during World War II. Policy papers developed during and directly after the war presented both convergent and radically different concepts regarding the necessary changes in the Polish agricultural system. The only consensus reached by politicians from various factions was that large farming estates should be divided. However, different solutions were proposed for defining the boundaries of the parceled estates, the procedure of expropriating landowners, and the size of the resulting farms. Poland became a member of the Soviet block of countries after the war, and all decisions regarding the agricultural reform were ultimately made by the communist government. The Polish People's Party continued to exert a minor influence on the agricultural system in the first two years after the war. The agricultural reform conducted by the communist authorities was an “agrarian revolution” that aimed to pursue political, rather than economic goals. It cemented the fragmented agricultural system in Poland and led to the creation of weak, unproductive individual farms. Small-scale agriculture was replaced by collective farming after 1948.

Keywords: agricultural reform, agriculture, farm system, Polish Workers' Party, Polish People's Party